

PAWEŁ SZUMIGAŁA, PIOTR URBAŃSKI

Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

UTRACONE I POSZUKIWANE WARTOŚCI KRAJOBRAZU DOLIN RZECZNYCH I ZIELENI ŚRÓDMIEJSKIEJ W SZAMOTUŁACH

THE LOST AND WANTED SCENIC VALUES OF RIVER VALLEYS
AND GREEN SPACE IN THE TOWN CENTRE OF SZAMOTUŁY

Abstrakt

Wstęp. Wartości krajobrazowe dolin rzecznych stanowią dla struktur miejskich istotny element budowy ich tożsamości. W artykule zaprezentowano koncepcje zagospodarowania fragmentów dolin rzeki Samy i jej dopływów w mieście Szamotuły, które powstały na podstawie wyników analizy stanu obecnego. W pracy podjęto próbę odzyskania i wykorzystania potencjału tych obszarów dla odbudowania relacji przestrzenno-krajobrazowych i użytkowych miasta z rzeką.

Materiał i metody. Szamotuły mają rozbudowany układ dolin rzecznych, które otaczają obszar starego śródmieścia z rynkiem i przenikają inne jego rejony. Na wstępie wykonano syntetyczną ocenę walorów oraz wartości krajobrazu dolin rzecznych na podstawie obserwacji – inwentaryzacji stanu istniejącego. Na podstawie analiz opracowano koncepcje przestrzennego zagospodarowania badanych fragmentów miasta.

Wyniki. Doliny rzeczne Szamotuł zostały utworzone przez niewielką rzekę Samę i jej liczne dopływy, które wcinają się we fragmenty obszarów struktury miejskiej i rozdzielają je. Związki struktur urbanistycznych miasta i rzeki pojawiły się już o wiele wcześniej, z chwilą lokacji osady nad rzeką. Obecnie obszary przywodne Samy są pokryte zielenią, której struktura i charakter wynikają z naturalnej sukcesji rodzimych gatunków. Tereny te w większości nie są zagospodarowane i przedstawiają słabe walory użytkowe, estetyczne i krajobrazowe. Wynikiem wykonanych prac było opracowanie koncepcji projektowych zagospodarowania fragmentów dolin rzecznych i terenów zabudowy w strefach granicznych na styku miasta i rzeki.

Wnioski. Intensywny rozwój miasta Szamotuły spowodował wchłanianie i sukcesje dolin rzecznych przez funkcje miejskie. Utracone walory krajobrazowe i powiązania przestrzenno-funkcjonalne rzeki i miasta są możliwe do odzyskania poprzez rozwój przestrzenny oparty na wysokich standardach użytkowo-funkcjonalnych oraz przyrodniczo-krajobrazowych. Jest to warunek dalszej dobrej koegzystencji miasta i rzeki.

Słowa kluczowe: wartość krajobrazu, doliny rzeczne, zielen śródmiejska, Szamotuły

Wstęp

Pojęcie wartości krajobrazu było i jest omawiane przez wielu badaczy z zakresu m.in.: archeologii, biologii, ekologii, geografii, geochemii, urbanistyki czy architektury krajobrazu. Inne jest rozumienie i badanie odmiennych aspektów krajobrazu i jego wartości. Pojemność tematyczna tego pojęcia jest znaczna i odnosi się zarówno do wartości materialnych, jak i niematerialnych.

Opracowano wiele metod oceny wartości krajobrazu i jego waloryzacji. W jego analizie można posłużyć się np. metodami: graficznymi, opisowymi, statystycznymi, maczyc krajobrazowych (Chen i in., 2014) lub metodami oceny poszczególnych komponentów krajobrazu (Lee i in., 1999). Wartości krajobrazowe struktur miejskich stanowią istotny element budowy ich tożsamości. Niezwykle ważną rolę w tym zakresie pełnią związki przestrzenno-krajobrazowe, jakie tworzy rzeka z miastem (Urbański i in., 2008).

Przestrzennym przejawem tych zależności są wnętrza, ich sekwencje i panoramy terenów zurbanizowanych z elementami wody, gdzie szczególną rolę odgrywają doliny rzeczne oraz inne komponenty wodne. Jakość obszarów z udziałem wody jest jednym z podstawowych wyznaczników standardu krajobrazu miasta. To mieszkańcy miasta są głównym podmiotem zainteresowanym wartościami użytkowymi, estetycznymi i zdrowotnymi terenów przywodnych. Społeczność miejska jest również podmiotem oceniającym krajobraz oraz definiującym swe potrzeby w tym zakresie. Można tu mówić o wartości dodanej (synergicznej), jakim jest zjawisko tożsamości i identyfikacji społeczeństwa z miastem i rzeką. Niestety, intensywny rozwój urbanistyczny małych miast Wielkopolski, który jest realizowany głównie w postaci nowych obszarów zabudowy mieszkaniowej i przemysłowo-usługowej, odbywa się kosztem terenów przywodnych. A przecież obszary przywodne, wraz z dużym udziałem terenów zieleni, są miejskimi rezerwatami biosfery (Giedych, 2016). Są one często nie tylko obszarami chronionymi, lecz także obszarami identyfikowanymi jako bardzo specyficzne, gdzie ochrona przyrody jest zintegrowana z potrzebami społeczności lokalnych (Szumigała, 2015a, 2015b). Nakłady finansowe na utrzymanie obszarów towarzyszących wodzie niewspółmiernie małe w stosunku do nakładów związanych z budową nowych struktur mieszkaniowych, usługowych i przemysłowych powodują stałą degradację oraz utratę wartości krajobrazowych, przyrodniczych i przestrzenno-funkcjonalnych dolin rzecznych. Zatrzymanie ich degradacji i odzyskiwanie walorów oraz wartości krajobrazowych są podstawą odbudowy więzi z miastem i poprawy jakości krajobrazu miasta.

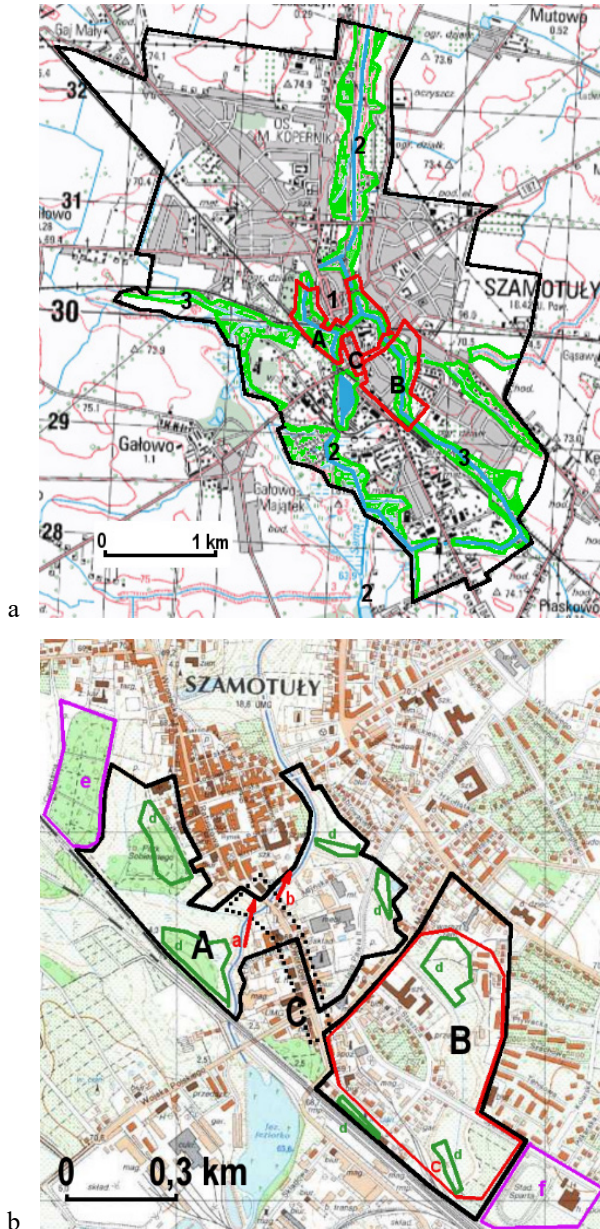
Celem badań było sformułowanie przykładowych planowanych przekształceń przestrzenno-krajobrazowych miasta Szamotuły w strefach granicznych struktur miejskich i przyrodniczych dolin rzecznych oraz w obszarze fragmentu śródmieścia. Koncepcje projektowe poprzedzono analizą walorów przestrzenno-funkcjonalnych dolin rzecznych i terenów zabudowy ul. Dworcowej.

Material i metody

Szamotuły to małe miasto Wielkopolski położone w odległości około 30 km na północny zachód od Poznania. Miasto ma rozbudowany układ dolin rzecznych (rys. 1a), które otaczają obszar starego śródmieścia z rynkiem i przenikają inne jego rejony. Badaniem objęto fragmenty dolin oznaczone przez A i B oraz obszar C – fragment ul. Dworcowej miasta Szamotuły (rys. 1b). Obszar badań wynosił w sumie około 0,75 km². Analizy terenowe wykonano w okresie letnio-jesiennym 2016 roku. Do badań wykorzystano mapy topograficzne, sytuacyjno-wysokościowe i ortofotomapy. Inwentaryzację fotograficzną wykonano na podstawie wizji lokalnej, a plany i wizualizacje przestrzeni opracowano za pomocą programów graficznych. W pierwszym etapie wykonano wizualno-opisową ocenę walorów krajobrazu dolin rzecznych na podstawie stanu istniejącego. Następnie opracowano koncepcje zagospodarowania przestrzennego badanych terenów A, B i C pod kątem odzyskania lub wykształcenia nowych związków przestrzenno-funkcjonalnych struktur zurbanizowanych miasta z obszarami przywodnymi dolin rzecznych. W kompozycji obszarów zieleni zastosowano zasadę ciągów czasoprzestrzennych, wykorzystując sekwencje istniejących i projektowanych wewnątrz krajobrazowych oraz otwarć i kierunków widokowych. Koncepcjami zagospodarowania objęto w całości obszary badań A i C. W przypadku obszaru B koncepcja obejmuje nieco mniejszy teren, oznaczony na rysunku 1b obrysem c.

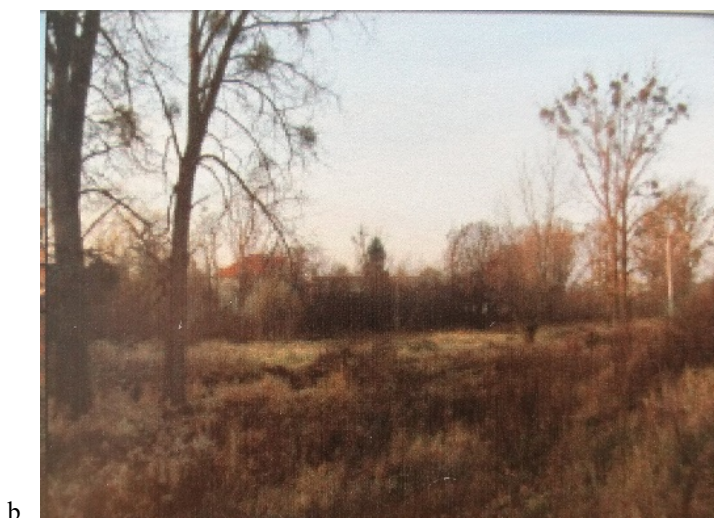
Wyniki i dyskusja

Pierwszy etap badań wykazał znaczne różnice w uwarunkowaniach przestrzennych analizowanych obszarów dolin rzecznych miasta Szamotuły. Doliny te zostały utworzone przez niewielką rzekę Samę i jej liczne dopływy, które wcinają się w obszary zabudowy miejskiej i rozdzielają je. W ten sposób powstał swoisty niepowtarzalny układ symbiozy rzeki z miastem (rys. 1a). Związki struktur urbanistycznych miasta Szamotuły i rzeki Samy istniały już od bardzo dawna. Były skutkiem pierwszej – w 1257 roku – i drugiej – późniejszej lokacji miasta w sąsiedztwie rzeki i jej dopływów. Pierwsza osada targowa z rynkiem zwana Starymi Szamotułami, znajdowała się nad rzeką Samą około 2 km na północ od obecnego starego miasta. Kolejne etapy rozwoju urbanistycznego Szamotuł wytworzyły jeszcze silniejsze związki przestrzenno-krajobrazowe pomiędzy miastem a rzeką. Fragmenty miasta „wylały się” poza obszary przywodne, które obecnie znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie śródmiejskich obszarów zabudowy Szamotuł. Miasto rozrosło się tak znacznie, że doliny rzeczne zostały wchłonięte przez struktury miejskie, ale nie zostały zabudowane. Właśnie ta cecha dolin rzecznych jest zarówno czynnikiem chroniącym przed niekontrolowaną sukcesją funkcji miejskich na obszary przywodne, jak i niezwykłym walorem środowiskowym dla rozwoju i kształtowania biosfery miejskiej. W „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Szamotuły...” z roku 2014 rozwój strefy śródmiejskiej został ustalony na terenach wzdłuż lewego brzegu rzeki Samy, co może w dużym stopniu pogorszyć walory przyrodniczo-krajobrazowe doliny. Fragment doliny Samy przylegający do śródmieścia jest zawarty w strefie ochrony konserwatorskiej, co może wyhamowywać

Rys. 1a. Układ dolin rzecznych w granicach miasta Szamotuły: 1 – rynek, 2 – rzeka Sama, 3 – dopływy Samy, A, B, C – obszary badań i planowanych przekształceń (opr. P. Szumigala).
Rys. 1b. Obszary planowanych przekształceń: a i b – miejsca wykonania fotografii zamieszczonych na rysunkach 2a i 2b, c – granice koncepcji dla obszaru B zamieszczonej na rysunku 5a, d – zieleni wysoka w dolinach rzecznych, e – tereny zieleni cmentarnej, f – stadion i hala sportowa (opr. P. Szumigala)

niekontrolowane procesy zabudowy doliny. Na obszarze dolin występują nieliczne i małe fragmenty terenu, dla których sporządzono miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, lecz nie stanowią one zasadniczej dyspozycji do odpowiedniego zagospodarowania dolin. Obecnie obszary przywodne rzeki są pokryte zielenią, której formy i charakter są wynikiem naturalnej sukcesji rodzimych gatunków. Struktura zieleni jest mieszana, na przemian występują nieliczne skupiska zieleni wysokiej i krzewów z obszarami łąk oraz zieleni strefy brzegowej zbiorników wodnych (rys. 1b, 2a, 2b). Tereny

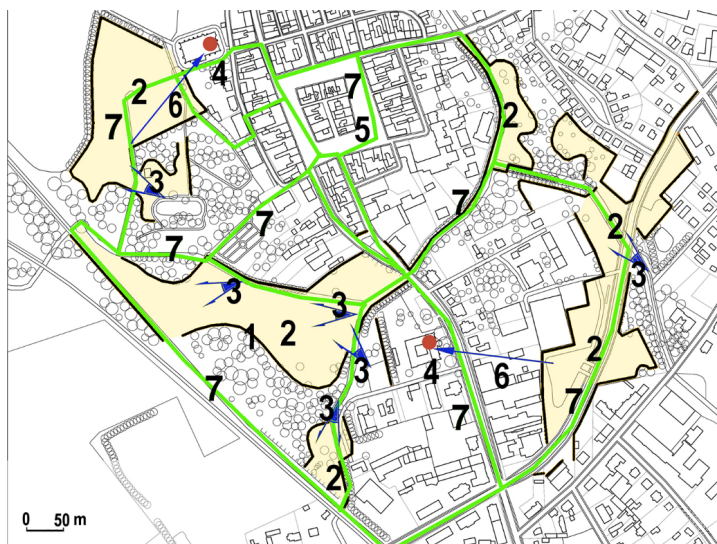

Rys. 2a, 2b. Krajobraz doliny rzeki Samy – stan w listopadzie 2016 roku. Lokalizacje widoków na rysunkach 2a i 2b oznaczono na rysunku 1b (fot. P. Szumigała, listopad 2016)

te nie są w większości zagospodarowane i mają słabe walory użytkowe, estetyczne i krajobrazowe. Brak jest ścieżek pieszych i rowerowych o odpowiedniej nawierzchni, wyznaczonych obszarów, obiektów i urządzeń do rekreacji biernej i czynnej, terenów dla dzieci i pozostałych grup wiekowych, oświetlenia i małej architektury itp. Tylko niektóre łąki są wykaszane, a znaczne braki w pracach pielęgnacyjnych przejawiają się w słabszej kondycji zieleni wysokiej, krzewów i poszycia – szczególnie jest to widoczne w dolinie Samy. Analizy terenu wskazały trzy obszary priorytetowe w skali miasta, które powinny stanowić pierwsze etapy przemian strukturalnych, polegających na odtworzeniu lub wytworzeniu nowych związków przestrzenno-funkcjonalnych pomiędzy centralnymi obszarami miasta (rynek i rejony intensywnego użytkowania oraz koncentracji usług) a obszarami dolin rzecznych. Istotnym elementem jest dostępność i położenie tych obszarów w niedużej odległości od najważniejszej centralnej przestrzeni publicznej miasta – rynku. Są to obszary: A i B w dolinach Samy i jej dopływów oraz C – teren zieleni śródmiejskiej na fragmencie ul. Dworcowej (rys. 1b, 4, 5). Obszary te stanowią „zielone” łączniki pomiędzy najważniejszymi pod względem funkcji strukturami miasta. Obszar A – to fragment doliny rzecznej Samy, który bezpośrednio otacza śródmieście od strony południowo-wschodniej i leży w izochronie dojścia do rynku wynoszącej maksymalnie około 2–3 min (0,1–0,3 km), obszar B – sąsiaduje z rejonem dworca kolejowego i strefą usługowo-administracyjną rozciągającą się od rynku do dworca kolejowego, leży w izochronie dojścia około 10 min (0,8 km), a obszar C – to fragment ul. Dworcowej na odcinku od rynku do dworca kolejowego. Zagospodarowane fragmenty dolin będą stanowić strefy zieleni oraz wypoczynku codziennego i weekendowego dla mieszkańców śródmieścia oraz osiedli mieszkaniowych zlokalizowanych po stronie północnej i wschodniej. Będą one również pełnić rolę strukturalną i funkcjonalno-krajobrazowego połączenia cmentarza na skraju północno-zachodnim z terenami sportu i rekreacji – stadionem i halą sportową na skraju południowo-wschodnim. Najważniejsze zadania planowanych przekształceń przestrzenno-krajobrazowych obszarów A i B to:

- uporządkowanie szaty roślinnej i stref brzegowych cieków wodnych (rys. 4, 5);
- dokonanie podziału funkcjonalno-użytkowego na strefy relaksu, rekreacji czynnej i biernej (boiska, lodowisko sezonowe, górki saneczkowe, trasy rowerowe i crossowe, skatepark, ścieżki spacerowe, tereny zabaw dla dzieci, siłownie, czytelnie, szachy „pod chmurką”, miejsca do kąpieli słonecznych i wodnych, małe obiekty sanitarne i gastronomiczne w terenie otwartym itp. (rys. 4, 5);
- rekompozycja wewnątrz krajobrazowych z wykorzystaniem walorów krajobrazowo-przyrodniczych w kontekście programu funkcjonalno-użytkowego (rys. 3); wewnątrz te tworzą sekwencyjne naturalne i planowane ciągi czasoprzestrzenne o wysokich walorach krajobrazowo-funkcjonalnych w strefach dolin i miasta;
- rekonstrukcja lub wyznaczenie nowych powiązań widokowych miasta z rzeką (dominanty, charakterystyczne istniejące lub projektowane formy przestrzenne, solitery, grupy drzew itp. – rys. 3), które stanowią elementy w rekompozycji ciągów czasoprzestrzennych;
- korekty i uzupełnienia systemu komunikacyjnego, umożliwiające sprawny dojazd, parkowanie i obsługę techniczną (rys. 4, 5).

Dla obszaru C planowane są nowe elementy małej architektury i zieleni oraz korekty stref i nawierzchni dla ruchu kołowego oraz pieszego na ul. Dworcowej (rys. 6).

Rys. 3. Istniejące i projektowane wnętrza krajobrazowe doliny Samy jako ciągi czasoprzestrzenne: 1 – ściany wnętrz, 2 – wnętrza, 3 – otwarcia widokowe we wnętrzach, 4 – dominanty przestrzenne, 5 – rynek, 6 – kierunek widokowy na dominantę, 7 – ciągi czasoprzestrzenne z sekwencjami wnętrz krajobrazowych (opr. P. Szumigała na podstawie Libery i in., 2016)

Rys. 4. Koncepcja zagospodarowania fragmentu doliny Samy – obszar A: 1 – rynek, 2 – plac zabaw, 3 – altana, 4 – zbiornik wodny, 5 – taras i pomost, 6 – tor crossowy dla rowerów, 7 – podest z siedziskami, 8 – zieleniec przed galerią, 9 – parking, 10 – galeria w starej drukarni, 11 – lodowisko sezonowe i pawilon sportowy, 12 – sadzawka i forma plastyczna, 13 – pawilon, 14 – pergola (opr. P. Szumigała na podstawie Libery i in., 2016)

a

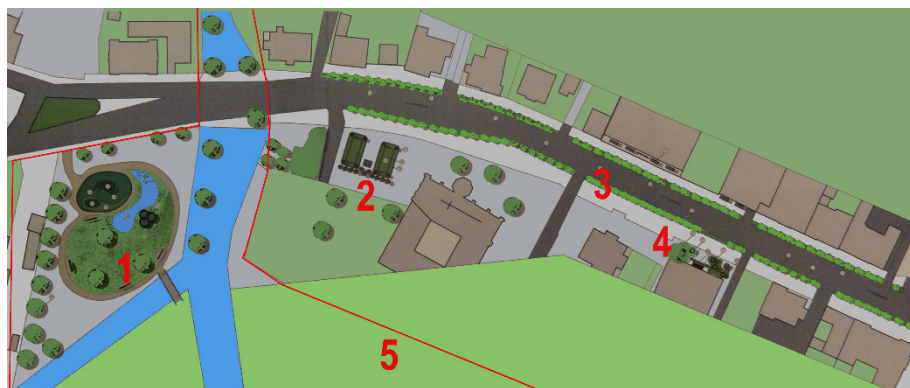

b

c

Rys. 5. Koncepcja zagospodarowania fragmentu doliny Samy – obszar B. Rys. 5a. Plan zagospodarowania: A – tarasy wielofunkcyjne, B – ścieżki utwardzone, C – sztuczne zbiorniki, D – kieszeń funkcjonalna przy ścieżce (siedziska, szachy), E – obiekt usługowy i górką saneczkowa, F – zabudowa jednorodzinna, G – obiekt usługowy, H – plac przy zabudowie z sadzawką, I – planowany obiekt usługowy, taras wielofunkcyjny i sztuczny zalew, J – planowany parking w sąsiedztwie doliny, K – planowana grupa drzew kadrujących widok na dolinę, L – boiska, Ł – aleja drzew do odtworzenia. Rys. 5b. Wizualizacja elementu oznaczonego na planie zagospodarowania przez D. Rys. 5c. Widok w kierunku elementu oznaczonego na planie zagospodarowania przez A (opr. P. Szumigała na podstawie Czosnowskiej i in., 2013)

a

b

c

Rys. 6. Koncepcja zagospodarowania ul. Dworcowej – obszar C. Rys. 6a. Plan zagospodarowania: 1 – sadzawka i kwiaty, 2 – zielen przykościelna, 3 – aleja drzew, 4 – kwiatony i krzewy, 5 – granice doliny Samy i dopływu. Rys. 6b. Wizualizacja. Rys. 6c. Wizualizacja (opr. P. Szumigała na podstawie Balcerowiaka, 2008)

Podsumowanie

Doliny rzeczne to nieocenione dla miasta rezerwuary biosfery. Intensywny rozwój Szamotuł powoduje wchłanianie i sukcesje dolin rzecznych przez funkcje miejskie. Utrata i degradacja wartości krajobrazowych tych obszarów jest skutkiem intensywnego rozwoju struktur miejskich i niedoinwestowania oraz braku programów odnowy, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego. W tej sytuacji koniecznym działaniem jest tworzenie planów dalszego rozwoju przestrzennego z uwzględnieniem wysokich standardów użytkowo-funkcjonalnych oraz przyrodniczo-krajobrazowych dla obszarów dolin rzecznych. Jest to podstawowy warunek dobrej i dalszej koegzystencji miasta z rzeką. Istotnym elementem tych działań jest zwiększanie świadomości mieszkańców dotyczącej rozwoju przestrzenno-krajobrazowego tych obszarów poprzez prezentowanie ich potencjału w celu wytworzenia efektu synergii – poczucia tożsamości miejsca. Sprzyja to pobudzeniu inicjatyw oddolnych mieszkańców w obszarach społecznych oraz inicjatyw samorządu lokalnego jako społecznego gwaranta jakości krajobrazu miejskiego.

Literatura

- Balcerowiak, K. (2008). Rewitalizacja zieleni w wybranym ciągu komunikacyjnym miasta Szamotuły. Maszynopis. Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu UP, Poznań.
- Chen, Z., Xu, B., Devereux, B. (2014). Urban landscape pattern analysis based on 3D landscape models. *Appl. Geogr.*, 55, 82–91.
- Czosnowska, Z., Migaj, M., Oleksy, N. (2013). Projektowanie zintegrowane 2. Maszynopis. Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu UP, Poznań.
- Giedych, R. (2016). Miejskie rezerwy biosfery i eko-miasta biosfery – niedoceniane modele zrównoważonego rozwoju obszarów zurbanizowanych. *Probl. Ekol. Krajobr.*, 52, 5–15.
- Kosmala, M. (red.). (2011). Miasta wracają nad wodę. Toruń: Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych.
- Lee, J. T., Elton, M. J., Thompson, S. (1999). The role of GIS in landscape assessment: using land-use-based criteria for an area of the Chiltern Hills Area of Outstanding Natural Beauty. *Land Use Policy*, 16, 1, 23–32.
- Libera, M., Neumann, M., Zozulińska, A. (2016). Projektowanie zintegrowane 2. Maszynopis. Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu UP, Poznań.
- Pancewicz, A. (2004). Rzeka w krajobrazie miasta. Gliwice: Wyd. PŚI.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Szamotuły (SUiKZP) – uchwała Nr XLV/554/2014 Rady Miasta i Gminy Szamotuły z dnia 17 marca 2014 r. (2014). Szamotuły: Urząd Miasta i Gminy w Szamotułach.
- Szumigała, P. (2015a). Influence of the shaping of green and recreational areas on human health – selected examples. W: E. Pruszewicz-Sipińska (red.), *Architecture and health* (s. 195–212). Poznań: University of Technology.
- Szumigała, P. (2015b). Light and color in landscape architecture in the aspect of human health. W: E. Pruszewicz-Sipińska (red.), *Architecture and health* (s. 213–226). Poznań: University of Technology.
- Urbański, P., Szpakowska, B., Raszeja, E. (2008). Walory rekreacyjne zieleni Poznania. *Nauka Przyr. Technol.*, 2, 4, #27.

THE LOST AND WANTED SCENIC VALUES OF RIVER VALLEYS AND GREEN SPACE IN THE TOWN CENTRE OF SZAMOTUŁY

Abstract

Background. The scenic values of river valleys are an important element building the identity of urban structures. The article describes the results of analysis of the current state and attempts to restore and use the potential of these areas to re-establish spatial, scenic and utilitarian relations between the town and river.

Material and methods. The town has a complex system of river valleys which surround the old town centre and penetrate other parts of the town. At the first stage of the research scenic values of the river valleys were visually and descriptively assessed upon observation and inventory of the current state. Next, the area was analysed in order to restore or develop new spatial and functional relations between the urbanised structures of the town and riverside. At the third stage of the research guidelines concerning the design were proposed and concepts of spatial development of selected parts of the town were presented.

Results. The river valleys in Szamotuły were formed by the small Sama River and its numerous tributaries, which cut and divide parts of the urban structure. At present, riverside areas are

covered by vegetation, whose structure and character result from the natural succession of native species. These areas are usually undeveloped and are of little utilitarian, aesthetic and scenic value. The research resulted in concepts of development of the river valleys and fragments of structures in the zone where the town meets the river.

Conclusions. The intensive development of town causes the absorption and succession of river valleys by urban functions. High utilitarian-functional and natural-scenic standards are the condition of good coexistence of the town and river. River valleys are priceless biosphere reserves for the town.

Keywords: scenic value, river valleys, green space in town centre, Szamotuły

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Paweł Szumigala, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań, Poland, e-mail: pawelsz@up.poznan.pl, pawelszumigala@wp.pl

Zaakceptowano do opublikowania – Accepted for publication:

9.08.2017

Do cytowania – For citation:

*Szumigala, P., Urbański, P. (2017). Utracone i poszukiwane wartości krajobrazu dolin rzecznych i zieleni śródmiejskiej w Szamotułach. *Nauka Przyr. Technol.*, 11, 3, 279–289. <http://dx.doi.org/10.17306/J.NPT.00208>*